

УДК 37.018.1

С.О. ТОМАШЕВСЬКА-ПРЯДУН,
*аспірант факультету педагогіки та психології
Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*

СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

У статті наведено дослідження сім'ї як соціально-педагогічного середовища; характеристику її виховного потенціалу, ефективності функціонування і впливу на підростаючі покоління; аналіз різних типів сім'ї.

Ключові слова: сім'я, особистість, соціально-педагогічне середовище, виховний вплив, тип сім'ї.

Постановка проблеми. Соціальне середовище – це сукупність суспільних, матеріальних, психологічних та духовних умов, факторів, відносин, в яких існує особистість і які здійснюють вплив на її свідомість, поведінку і діяльність, формування та функціонування людини в суспільстві. Тобто це оточення людини, в якому відбувається процес її соціалізації. Поряд із терміном «соціальне середовище» широко використовується і більш вузьке поняття – «соціально-педагогічне середовище», яке, крім зазначених ознак, характеризується наявністю специфічних умов виховання і цілеспрямованого виховного впливу на особистість [4, с. 1].

Ці сфери є складними структурними утвореннями, які здійснюють безпосередній вплив на вихованця через мікрорівні – своєрідні проміжні ланки між індивідом і суспільством. Сюди належить сім'я, яка є постійним джерелом збагачення особистого досвіду, а також визначає особистісну спрямованість, життєві пріоритети і ціннісну орієнтацію [5].

Таким чином, дослідження сім'ї як незмінного соціально-педагогічного середовища є одним з пріоритетних завдань сучасної психолого-педагогічної науки.

Аналіз досліджень і публікацій. Педагогічну характеристику сім'ї як соціально-педагогічного середовища та її виховного потенціалу здійснили В. Ягупов [5], І. Зайченко [2] та ін. Над дослідженням проблеми типологізації сім'ї, визначенням специфіки впливу різних типів сімейних відносин на становлення, розвиток, деформацію особистості працювали Л. Маценко [3], Н. Волкова [1] та інші педагоги. Роль сімейного оточення на різних етапах процесу соціалізації, соціально-педагогічного виховання та соціальної адаптації особистості детально розкривають у своїх працях А. Штефан [4] та Л. Стадник.

Аналіз останніх публікацій із зазначеної проблеми засвідчив, що дослідження сім'ї як соціально-педагогічного середовища сьогодні стає все актуальнішим і потребує подальшої розробки і вдосконалення.

Мета статті. Здійснити цілісний аналіз сім'ї, як соціально-педагогічного середовища: охарактеризувати параметри її виховного потенціалу, ефективності функціонування і впливу на підростаючі покоління; визначити і дослідити провідні типи сім'ї, від яких залежить якість і зміст процесу виховання, формування особистості дитини.

Виклад основного матеріалу. Сім'я – це не лише мала соціальна група, розвитку дитини. Під дією системи стосунків, що панують у кожній конкретній сім'ї, формуються світогляд людини, її смаки, уподобання, ціннісні орієнтації, загальна культура; особа здобуває необхідні уміння і навички; у неї формується досвід сімейного життя і ставлення до родини [2]. Тобто відбувається процес виховання і ціннісного орієнтування, мета яких – передати під-

ростаючим поколінням досвід, знання, орієнтації, норми і ролі, уміння і навички, необхідних для життєдіяльності в умовах існуючого суспільства.

Сім'я – це ще й первинний різновіковий колектив, який забезпечує формування особистості з усталеною поведінкою, її самореалізацію і соціалізацію. Впливу останньої зазнають не тільки діти, а й всі інші члени родини, адаптуючись до шлюбних, батьківських та інших сімейних ролей.

Таким чином, сім'я є специфічним і незамінним соціально-педагогічним середовищем. Ефективність його функціонування і впливу на підростаючі покоління залежить від виховного потенціалу, який характеризується такими параметрами:

– *соціально-культурний*. Визначається рівнем загальної культури, вихованості і освіченості батьків, інтенсивністю їх участі у розвитку і становленні дитини, усвідомленням і урахуванням впливу психологічної атмосфери сім'ї на формування нової особистості. Останнім часом провідну роль у системі сімейного виховання відіграє морально-культурний розвиток батьків, від якого залежить рівень виховного впливу на дітей і загальне благополуччя родини. Внаслідок духовної обмеженості та примітивізму (матеріальності) життєвих потреб батьки не можуть створити сприятливі умови для формування і розвитку особистості дитини. Отже, її розумовий, фізичний, духовний рівень не відповідає вимогам сучасного суспільства [1, с. 220–221];

– *соціально-економічний*. Є показником матеріальної забезпеченості, місця роботи і сім'ї в системі пріоритетів подружньої пари. Рівень добробуту сім'ї відображається на світогляді дітей, їхньому ставленні до фізичної і розумової праці, матеріальних і духовних благ. Але заможність родини не є показником вихованості дітей внаслідок підвищеної трудової зайнятості батьків. Члени подружжя, які більшість часу відводять професійній сфері, відсторонюються від дитини і один одного, пересуваючи внутрішньосімейне міжособистісне спілкування на другий план [3, с. 12]. Результатом є формування у дітей аналогічної моделі поведінки і стереотипного ставлення до місця сім'ї в житті людини. Водночас правильний розподіл пріоритетів і часу між трудовою, побутовою і родинною сферами задовольняє потреби батьків і дітей у спілкуванні і вихованні, збагачує новим соціальним досвідом особистість шлюбних партнерів, сприяє створенню в сім'ї комфортного психологічного клімату;

– *техніко-гігієнічний*. Залежить від умов проживання, забезпеченості житлом, особливостей способу життя сім'ї. Мова не йде про матеріальний достаток, а про вміння належно облаштувати навколишній простір, враховуючи техніко-гігієнічні, статеві, вікові потреби і особливості всіх членів сім'ї.

– *демографічний*. Його показниками є структура та чисельність сім'ї. Як показують соціологічні дослідження, в останні десятиліття спостерігається скорочення чисельності членів сім'ї: молоді люди часто не реєструють стосунки, переважна більшість сімей однодітні, значний відсоток становлять бездітні пари [2].

Якість і зміст процесу виховання, формування особистості дитини також залежить від типу сім'ї як соціально-педагогічного середовища. Розглянемо найважливіші для нас з існуючих типологізацій.

Залежно від наслідків впливу на формування соціальних навичок дитини розрізняють сім'ї благополучні і неблагополучні.

Благополучною є сім'я з високим рівнем моральності, духовності, гуманності, взаємної підтримки і допомоги, кооперації і раціональності вирішення проблем, що постають у процесі її функціонування. Такій сім'ї притаманні стабільний сприятливий психологічний клімат, позитивна моральна атмосфера. Між її членами формуються дружні, приязні стосунки, засновані на рівноправності, взаємоповазі, підтримці і довірі. Батьки стають взірцем доброзичливості, гуманності, оптимізму, високої моральності, які дитина охоче наслідує.

Проте такі сім'ї схильні до глибоких криз, конфліктів, навіть втрати зовнішніх ознак благополучності. Цьому посприяли такі особливості психолого-педагогічного впливу сучасних подружніх пар на дітей:

– намагання не стільки «формувати» особистість дитини, дисциплінувати її, скільки добиватися емоційної єдності, розуміння, співчуття методами психологічного тиску;

– прагнення підготувати дитину до реалій сьогодення шляхом тренування сили волі, здобуття, на їх погляд, необхідних та корисних навичок, які насправді формують матеріальну орієнтованість і меркантилізм.

– бажання батьків встановити контроль над зовнішньою поведінкою і внутрішнім світом дитини, її поглядами, бажаннями тощо.

Усе це призводить до дестабілізації психологічного клімату в сім'ї і морального, а часом й фізичного, дискомфорту, що підштовхує дитину до пошуків розуміння і духовного захисту в інших середовищах, неформальних течіях, асоціальних групах та ін. [1, с. 221–222]. У результаті сім'я може перетворитись на «зовнішньо благополучну», що є категорією неблагополучних сімей.

Неблагополучна – це сім'я, яка через об'єктивні або суб'єктивні причини втратила свої сприятливі умови і виховні можливості. До неблагополучних, крім вищезазначеної, також належать:

– сім'ї, що ведуть аморальний спосіб життя. У таких умовах діти зазвичай страждають від фізичних хвороб та психічних розладів, ростуть без турботи і піклування;

– сім'ї асоціальні, що конфліктують з морально-правовими нормами суспільства. Під їх впливом у дітей формуються спотворене світосприйняття, аморальність, схильність і навіть прагнення до правопорушень;

– сім'ї конфліктні, які характеризуються наявністю частих сварок, суперечок, грубощів, навіть бійок між членами родини. У дітей спостерігаються невпевненість у власних силах, підвищена збудливість, загострене почуття страху, навіть порушення психіки; вони легко потрапляють під негативний вплив навколишнього середовища (вуличних компаній, сект, розбійних груп);

– сім'ї неповні, де дитину виховує один з батьків (переважно матір). У таких умовах часто спостерігаються труднощі побутового характеру, психологічний дискомфорт, нестача спілкування. Тому нерідко дорослим і дітям не вистачає врівноваженості і доброти, виявляється роздратованість, навіть байдужість. В інших випадках члени сім'ї швидко консолідуються в критичних ситуаціях, виявляючи підвищену турботу один про одного, любов і розуміння. Кожен намагається компенсувати іншому неповноту, внаслідок чого їхні стосунки лише зміцнюються;

– сім'ї соціального ризику (малозабезпечені, багатодітні, з інвалідами, неповні), які не можуть повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов і потребують допомоги та підтримки. У таких умовах діти (та й дорослі) зазвичай переживають психологічне напруження і дискомфорт, що притаманні всім неблагополучним сім'ям [3, с. 52–53, 55–57].

Виділяють також низку типів сім'ї на основі психолого-педагогічних особливостей спілкування і міжособистісних стосунків. Розглянемо найпоширеніші полярні показники.

За характером психологічної й ціннісно-орієнтаційної єдності виділяють гармонійні і дисгармонійні сім'ї. Першим властивий природний чи створений спільними зусиллями збіг цілей, мотивів членів родини, завдяки чому забезпечується їхня психологічна сумісність і єдність. Дисгармонійним сім'ям притаманна розбіжність у системах ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів і цілей, що є головною перешкодою їх інтеграції, функціонування. Тобто для психологічної сумісності і власне існування подружжя важливе значення має взаємоузгодження індивідуальних ціннісних орієнтацій та формування на їх основі сімейної ціннісно-орієнтаційної єдності.

За ступенем включення членів родини в сімейні стосунки сім'ї поділяються на згуртовані і роз'єднані. Для перших характерна психологічна захищеність, тобто духовна та емоційна близькість дорослих і дітей, відповідальність один за одного, підтримка і довіра. Існують суперінтегровані сім'ї з досить високим ступенем згуртованості (здебільшого це сім'ї неповні – мати і дитина). Роз'єднаним сім'ям притаманна духовна й емоційна відособленість, за якої часто спостерігається ізоляція окремих членів родини, їх ігнорування сімейною групою [5].

За характером поділу влади розрізняють сім'ї авторитарні, де влада зосереджена в руках одного з подружжя, і демократичні, яким властивий поліфункціональний поділ влади і обов'язків. Залежно від інтегрованості сім'ї, ці характеристики набувають істотно нового змісту. Так, в інтегрованих, гармонійних сім'ях взагалі не постає питання приналежності влади, а ієрархія сімейних стосунків (незалежно від рівня авторитарності чи демократичності) сприймається як природна і беззаперечна. У дезінтегрованих сім'ях єдиновладдя і

домінування одного з подружжя може перетворитись на стабільне джерело психологічного напруження стосунків між усіма членами родини [3, с. 51].

Слід зазначити, що наведена класифікація сімей є науковою абстракцією, необхідною для розуміння суті явища сімейних стосунків як складової досліджуваного соціально-педагогічного середовища. У буденному житті практично немає чистих типів, а існують змішані.

Таким чином, у стабільній, добре функціонуючій сім'ї складаються сприятливі обставини для задоволення індивідуальних та спільних біологічних, емоційних, психосоціальних та економічних потреб, для реалізації, ствердження, збагачення й розвитку кожної особистості. У таких умовах сім'я як соціально-педагогічне середовище може ефективно діяти і виконувати своє пріоритетне завдання – виховання підростаючих поколінь.

Висновки. Отже, сім'я – це складне поліфункціональне явище, яке визначається рядом соціально-педагогічних параметрів: соціально-культурним, соціально-економічним, техніко-гігієнічним, демографічним. У процесі сімейного виховання створюється індивідуальне педагогічне середовище розвитку дитини, яке залежить від типу (благополучна чи неблагополучна, гармонійна чи дисгармонійна, згуртована чи роз'єднана, авторитарна чи демократична), структури сім'ї (повна чи неповна, власне сім'я чи сімейна група, одностітна, багатодітна чи бездітна), стилю її соціалізації (позитивний чи негативний соціалізуючий і виховний вплив на різних членів сім'ї, особливо, дітей).

Правильне сімейне виховання формує позитивний світогляд, сприяє прищепленню високих моральних якостей, цінностей, установок, поведінки, розвиває індивідуальні здібності дітей, зміцнює їхнє фізичне і психічне здоров'я.

Розуміння сім'ї як соціально-педагогічного явища створює умови для поглиблення зв'язків з нею і можливості щодо компенсації недоліків виховання, підвищення педагогічної культури батьків, захисту дитини від несприятливого впливу неблагополучної сім'ї.

Список використаної літератури

1. Волкова Н.П. Педагогіка: навч. посібник / Н.П. Волкова. – К.: Академія, 2003. – 575 с.
2. Зайченко І. Педагогіка: навч. посібник / І. Зайченко. – К.: Освіта України, 2009. – 620 с.
3. Маценко Л.М. Педагогіка сімейного виховання: навч. посібник; вид. 2-ге, доп., перероб. / Л.М. Маценко. – К.: НАККіМ, 2011. – 293 с.
4. Штефан А.В. «Соціалізація», «соціальне виховання» та «соціальна адаптація особистості» – провідні поняття соціально-педагогічної науки / А.В. Штефан, Л.А. Стадник. – Режим доступу: http://library.uira.kharkov.ua/library/Left_menu/Zbirnuk/24-25/Штефан.rtf
5. Ягупов В.В. Педагогічна характеристика соціального середовища / В.В. Ягупов. – Режим доступу: http://eduknigi.com/ped_view.php?id=284

В статье представлены исследование семьи как социально-педагогической среды; характеристика ее воспитательного потенциала, эффективности функционирования и влияния на подрастающие поколения, анализ разных типов семьи.

Ключевые слова: семья, личность, социально-педагогическая среда, воспитательное воздействие, тип семьи.

The article presents the research of a family as a social and educational environment, the characteristics of its educational potential, the effectiveness of its functioning and the influence on new generations, as well as the analysis of different types of families.

Key words: family, individuality, social and educational environment, educational impact, family type.

Надійшло до редакції 7.09.2012.